

POGLED NA PROŠLOST RIMSKE DALMACIJE U PRVOJ POLOVICI V. STOLJEĆA

Vladimir Posavec

Prošlost Dalmacije u prvoj polovici V. st. općenito je vrlo slabo poznata, ponajprije zbog nedostatka povijesnih izvora, kako za to doba, tako i za V. st. u cjelini. Iako su osnovni povijesni tijekovi ovoga vremena relativno dobro poznati, nedostaje cjelovitiji odgovor na pitanje što se tada događalo i kakve su bile opće prilike u Dalmaciji, jedinoj europskoj provinciji Rimskoga Carstva uglavnom pošteđenoj većih barbarskih provala.

Zanimanje za kasnu antiku u nas se jače razvilo tek u posljednje vrijeme, a osim nedostatnih arheoloških istraživanja, što je limitirajući čimbenik, arheolozi su nekako u neprilici i datirati fragmentarne nalaze koji bi se eventualno mogli pripisati V. st., pa su skloniji određivati širi vremenski raspon. Većih i reprezentativnijih gradnji u ovo doba zbog sveopće krize i ugroženosti gotovo da i nije bilo, već se u pravilu radi o skromnijim adaptacijama ili pregradnjama, uglavnom profane arhitekture koja je s vremenom najvećim dijelom propala. Dominiraju nalazi novca, ali bez vrijednijega pratećeg arheološkog materijala.

Osim općih pregleda rimske povijesti, ni u stranoj literaturi ne nalazi se podataka o rimskoj Dalmaciji, poglavito o kasnoantičkom razdoblju, što se općenito može smatrati dijelom i posljedicom slabog interesa hrvatskih arheologa i povjesničara za ovo povijesno razdoblje. Vrlo dobar povijesni pregled jest djelo E. Steina *Geschichte des Spätromischen Reiches*.¹ Unatoč tomu što je starijeg datuma, ovo djelo nije izgubilo na vrijednosti. Vrlo je instruktivna sažeta i jasna Boakova *A History of Rome to 565 A. D.*² Starija se literatura³ bavila isključivo političkim zbivanjima. Dalmacijom su se od stranih autora opširnije pozabavili G. Alföldy⁴ i J. Wilkes.⁵ Wilkes je, međutim, kasnoj antici posvetio samo jedno kraće poglavlje u kojemu nije donio bitnijih proširenja saznanja o tome razdoblju. Mnogo je

¹ E. S t e i n, *Geschichte des Spätromischen Reiches I*, Wien 1928.

² A. D. a. B o a k, *A History of Rome to 565 A. D.*, New York 1954; A. D e m a n t, *Die Spätantike: römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 1989.

³ E. G i b b o n, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I., London 1776; J. B. B u r y, *A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800)* vol. I., London 1889; i s t i, *The Late Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, 2 vols, London 1923; O. S e e c k, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, vol. I-VI, Leipzig 1920.-1921.

⁴ G. A l f ö l d y, *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

⁵ J. W i l k e s, *Dalmatia*, London 1969.

instruktivnija Alföldyjeva Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien, u kojoj je autor opširnije obradio stanovništvo i društvo provincije, prepustivši posljednje poglavlje Zur Bevölkerung in der Spätantike A. Mócsyju.⁶

Od domaćih se autora općim pregledima rimske povijesti uz nešto korisnih podataka o Dalmaciji bavila uglavnom starija hrvatska historiografija. Već pomalo zaboravljena Poviest Carstva Rimskog I. Rabara iz 1889. godine⁷ donosi obilje faktografskih podataka, kao i Bizantija i germanski zapad do smrti cara Justinijana I., što ju je napisao N. Nodilo,⁸ premda obrađuje drugu polovicu V. st. Ipak, još nenadmašena ostaju poglavlja o antici u djelu F. Šišića Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara.⁹ Valja spomenuti i G. Novaka i njegovu Prošlost Dalmacije I.,¹⁰ premda je kasnoj antici posvećen nerazmjerno malen prostor. Isključivo kasnom antikom u prvim poglavljima bavi se i M. Brandt u svome pregledu srednjega vijeka.¹¹ Od domaćih je autora nešto opširnije o kasnoantičkom razdoblju u Dalmaciji pisao još i M. Suić,¹² a kraćih radova s pojedinim temama koje se odnose na ovo razdoblje može se naći razbacanih u domaćim stručnim časopisima.¹³ Svakako treba spomenuti M. Nikolancija,¹⁴ M. Zaninovića¹⁵ i Z. Dema.¹⁶

Unutar povijesnog okvira razmatrano razdoblje započinje Teodozijevom podjelom carstva, pri čemu je Dalmacija ušla u sklop Zapadnog Rimskog Carstva,¹⁷ a završnom je granicom uzeta Marcelinova pobuna protiv cara Valentinijana III. 454. godine.¹⁸ Dok se Panonija u ovo vrijeme kao pogranična i pretežito ravničarska provincija našla na izravnom udaru barbara, Dalmacija je toga ostala pošteđena. Put Vizigota preko naših krajeva u Italiju odvijao se preko Panonija, iako je kretanja vojske, doduše bez ratnih sukoba, bilo i u Dalmaciji kad je kroz nju, ne zna se točno kojim putem, prošao Stilihon, magister militum Zapada, u svome pohodu protiv Alarikovih Vizigota ljeti 395. godine.¹⁹ Vizigoti su pak iz Mezije preko Makedonije krenuli u Grčku, a nakon manjeg

⁶ A. Mócsy, Zur Bevölkerung in der Spätantike, u Alföldy, Bevölkerung, Budapest 1965, 212-226.

⁷ I. Rabar, Poviest Carstva Rimskoga, Zagreb 1889.

⁸ N. Nodilo, Bizantija i germanski zapad do smrti cara Justinijana I., Zagreb 1914.

⁹ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925; I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 56-60.

¹⁰ G. Novak, Prošlost Dalmacije I, Zagreb 1944.

¹¹ M. Brandt, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb 1980.

¹² M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.; i sti, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981; isti, Hijeronim Sridonjanin - građanin Trsatike, Rad JAZU 426, 213-278.

¹³ G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, HZ, Zagreb 1948., 129-152; B. Zmajčić, Novci Julijusa Neposa (474.-480.), posljednjeg priznatog zapadnorimskog cara, Numizmatičke vijesti 10, Zagreb 1957., 19-24.

¹⁴ M. Nikolanci, "Dalmatinska dinastija" i propast Zapadnog Rimskog Carstva, Radovi 18, Zagreb 1985.

¹⁵ M. Zaninović, Avsonivs vir spectabilis, Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996.

¹⁶ Ž. Dema, The Mint in Salona: Nepos and Ovida (474-481/2), Studia numismatica labacensia Alexandro Jeločnik oblata, Situla 26, Ljubljana 1988; i sti, Nov Neptov solid salonitanske kovnice, Numizmatičke vijesti 1 (42), Zagreb 1989., 41-44.

¹⁷ Šišić, n. dj., 159.

¹⁸ O tome opširnije Nikolanci, n. dj., 5-20.

¹⁹ O tome opširno raspravlja P. Heather, Goths and Romans 332-489, Oxford 1991., 207 i d.; Šišić, n. dj., 160; Suić, Zadar, 314.

neodlučenog sukoba sa Stilihonovim postrojbama, opustošili su Epir.²⁰ Stilihonov uzmak u Italiju otvorio im je put, pa Vizigoti kreću i pljačkaju Srijemsku Panoniju, a odatle odlaze put Italije. Iskoristivši teško stanje na Zapadu nastalo provalom Alana i Vandala, upali su Vizigoti 401. godine preko Ljubljanskih vrata u Italiju i prodrli do Milana i Torina, gdje ih je Stilihonova vojska uspjela potisnuti prema jugu, a potom prisilila na pregovore. Nakon sklopljenoga sporazuma Alarikovi su se ljudi mirno povukli iz Italije. Zbog nepreciznosti izvora nije moguće utvrditi kamo su se povukli, ali najvjerojatnijim njihovim odredištem mogla bi biti Panonija.²¹ Nema nikakvih naznaka o njihovom eventualnom odlasku u Dalmaciju. Novu je priliku Alariku pružio prodor Germana u Italiju pod Radagaisovim vodstvom 405./406. godine.²² Nakon što su tri puta opsjedali Rim i konačno ga zauzeli 410. godine, povukli su se Vizigoti iz Italije u Galiju pod vodstvom novoga kralja Ataulfa.²³ U prvim godinama V. stoljeća, u doba vizigotskih napada na Italiju, prijestolnicom Zapadnog Rimskog Carstva postaje Ravenna, čime je Dalmacija morskim putem postala izravno povezana sa sjedištem zapadnorimskih careva.

Od početka V. stoljeća Panonije su izložene i sve češćim pustošenjima Huna i njima podložnih plemena, a do 427. godine Prima i Valeria potpale su pod hunsku vlast. Savia i Secunda prepuštene su Istočnom Rimskom Carstvu.²⁴ Zapadno se Rimsko Carstvo gušilo u barbarskoj bujici, a vlast cara Valentinijana III. bila je svedena samo na Italiju i Dalmaciju. Oslabljena carska vlast bila je potpuno neučinkovita i u takvim je uvjetima 29. listopada 437. Valentinijanova majka carica Gala Placidija poklonila Dalmaciju Istočnomu Rimskom Carstvu.²⁵

Hunski su napadi postali osobito razorni kad je njihovim vladarem postao Atila. Provalivši 441. godine u Saviju i Sekundu, zauzeli su Huni obje provincije. Pod rimskom vlašću ostala je samo okolica Siscije,²⁶ a vjerojatno i dijelovi Panonija južno od Save. No, i ova je provala pošteđjela Dalmaciju jer je Atilin pravac prodora bio upravljen kroz Meziju uzduž puta od Singidunuma ka Konstantinopolu.²⁷ Nakon Atiline smrti baštinici hunske vlasti u Panonijama postali su Gepidi i Ostrogoti.

²⁰ Heather, n. dj., 207; Šišić, n. dj., 159-160; Suić, Zadar, 314.

²¹ A. M ó c s y, *Pannonia and Upper Moesia*, London, Boston 1974., 347; O. S c h m i d t, *Die Ostgermanen*, München 1941., 440., smatrao je da su se Vizigoti povukli u Istru ili Dalmaciju, dok ih Heather, n. dj., 210, locira u Saviji i Sekundi. O tome opširno polemizira i L. M a r g e t i ć, Rijeka, Vinodol, Istra, Rijeka 1990., 29-31, koji misli da se Alarik smjestio u Tarsatici i njezinoj okolici. Ovo je Margetičevo mišljenje ipak teško prihvatljivo u prvom redu zbog vrlo nepovoljnog terena, a nema nikakvih podataka ni o eventualnom vizigotskom zauzimanju Tarsatike. Posve je nevjerovatno i da bi Alarik smjestio svoje ljude na Grobničkom polju jer bi upravo ondje njegova vojska bila izložena opasnosti od opkoljavanja i uništenja.

²² Heather, n. dj., 14.

²³ H. W o l f r a m, *History of the Goths*, Berkeley 1988., 163-164; Heather, n. dj., 220.

²⁴ Mócsy, n. dj., 349-350.

²⁵ Cassiod., *Variae*, ed. Mommsen u MGH, vol. XII, Berlin 1894., XI 1; Seeck, n. dj., 121-122; Šišić, n. dj., 161-162; Novak, *Prošlost Dalmacije*, 86.

²⁶ Šišić, n. dj., 160; Opširnije o tome u A. L e n g y e l and G. T. B. R a d a n e d., *The Archeology of Roman Pannonia*, Lexington, Budapest 1980., 117-119.

²⁷ Šišić, n. dj., 162.

Negdje u ovo doba prešla je Dalmacija ponovno pod upravu zapadnog cara, iako o tome nemamo konkretnih podataka. Ipak, pobuna upravitelja Dalmacije Marcelina protiv Valentinijana III.²⁸ upućuje na to da je Dalmacija ponovno u sklopu Zapadnog Carstva. Primijetio je to i G. Novak, pa je tu činjenicu pokušao protumačiti nekom carevom koncesijom kojom je Dalmacija "ponovno došla pod upravu zapadnorimskih funkcionara. Na taj je način u polovini 5. st. njom upravljao Dalmatinac Marcelin, suradnik i prijatelj velikog vojskovođe zapadnog carstva, Aetija."²⁹

Sve sprijeda navedene okolnosti i zbivanja morali su imati odjeka i u provinciji Dalmaciji, iako ona nije bila izravno zahvaćena barbarskim najezdama. Svi su pravci pohoda prolazili preko Panonija i Norika kroz Istočne Alpe, dok su Dalmaciju štatile dvije velike rijeke, Sava i Drina, te teško prohodna brdovita unutrašnjost današnje Bosne. Unatoč dobrim rimskim cestama, ti su se pravci mogli vrlo lako braniti i malim snagama. Rubni su dijelovi provincije na istoku i sjeveru ipak morali biti izloženi manjim provalama, što je bilo razlogom da se stanovništvo tih krajeva poradi stalne nesigurnosti najvećim dijelom iselilo. Istočna se granica rimske vlasti stoga postupno počela povlačiti sve više k obali. Iako je stanovništvo ugroženih područja, nesklono napuštanju vlastita ognjišta, razradilo čitav sustav prilagodbi kriznim trenucima,³⁰ ipak je višegodišnje razdoblje prolaska uvijek novih barbarskih grupacija prisililo i one najupornije na egzodus. Naleti izbjeglica bili su osobito velikih razmjera u trenucima kad se očekivala nova veća barbarska provala, o čemu svjedoči i Codex Theodosianus ("Budući da se diljem Ilirika očekuje barbarska provala, brojna je gomila stanovnika potražila sjedišta izvan provincije").³¹

Ionako slaba obrana nije bila pretjerano pouzdana jer se radilo u pravilu o barbar-skim plaćenicima među kojima je bilo čak i Huna.³² Čovjek se nije mogao osjećati sigurnim ni ondje gdje je funkcionirala kakva-takva državna vlast ("na čije slobodno podrijetlo običava dići ruku česta pohlepa i nametati mu nedopušteno jaram ropstva").³³

Sustav utvrda *Claustra Alpium Iuliarum*, započet u vrijeme Marka Aurelija, bio je početkom V. stoljeća dovršen, ali nije bilo vojnika koji bi ga branili. Taj je sustav bedema s kulama i vojnim logorima započinjao od Tarsatike i protezao se preko Jelenja u pravcu sjevera i sjeveroistoka, te imao zadaću štiti Italiju koja je bila bez vojnih posada. Zatvarao je planinske prolaze, a protezao se i preko planinskih vrhova. Dokaz da nije bio učinkovit jest činjenica da su sve provale u Italiju, od vizigotske do hunske, s lakoćom prošle putem koji je trebao štiti taj sustav utvrda.³⁴

Pogođena teškom ekonomskom krizom i općom nesigurnošću, Dalmacija je stenjala pod pritiskom mnogobrojnih izbjeglica iz Mezije, Panonije i Norika koji su pristizali

²⁸ O tome opširno Nikolanci, n. dj., 6-10.

²⁹ Novak, *Prošlost Dalmacije*, 86-87.

³⁰ Pokazuju to brojni primjeri ponovnog korištenja gradina, napuštenih u vrijeme rimskog mira. Usp. Suić, *Antički grad*, 227 i d.

³¹ Codex Theodosianus T I-VI, d. P. Krueger - Th. Mommsen, Dublin, Zürich 1971⁴., X, 10, 25

³² Čak su i vrhovni vojni zapovjednici poput Stilihona na Zapadu i Rufina na Istoku, a zatim i zloglasni Ricimer, patricij Zapada, te Gaina u Konstantinopolu, bili Germani. O Hunima u rimskoj vojsci u Pauly-Wis-sowa *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* XIV, col. 1447.

³³ Cod. Theod., X, 10, 25.

³⁴ Suić, *Zadar*, 315.

svakodnevno donoseći apokaliptične, vrlo često pretjerane i neprovjerene, glasine što je bio povod da i velik dio domaćeg stanovništva Dalmacije napusti svoje domove i otputi se u sigurnija područja, poglavito u Italiju, pa i u Grčku. U njihove napuštene domove useljavali su pridošlice, ljudi nevezani tradicijom i nenavikli na podneblje i način života.³⁵ Ta je smjena stanovništva morala ostaviti teških posljedica, osobito na gospodarskom planu, iako o tome nemamo konkretnih podataka.

Budući da središnja vlast nije bila u stanju spriječiti barbarske provale, ugroženo se pučanstvo moralo samo snalaziti kako bi sačuvalo život i pokretnu imovinu. Upravo su gradovi bili najprivlačnija meta barbarima jer su obećavali bogat plijen, pa obnova i održavanje zidina postaju glavna briga gradskog stanovništva u prvoj polovici V. stoljeća, No, gradske su fortifikacije predstavljale golem financijski teret, a u uvjetima gospodarske krize koja je najteže pogađala upravo gradove, bilo je vrlo teško iznaći dovoljno sredstava za generalnu rekonstrukciju gradskih utvrda, kao i njihovo redovito uzdržavanje. Da se radilo na brzinu i u vrlo teškim uvjetima, dokazuju kasnoantički zidovi u onim gradovima gdje su očuvani ili otkriveni, primjerice u Zadru, Saloni i Bribiru. Često se radilo samo o improvizacijama. Građevni se materijal nije uzimao iz kamenoloma, već se koristilo sve što je bilo pri ruci. Najviše se građevnog materijala na brzinu moglo izvući iz napuštenih i vjerojatno već poluporušenih javnih građevina poput termi, bazilika, poganskih hramova, trijemova ili amfiteatarata, ondje gdje ih je bilo. Kamen se nije ni posebno obrađivao, pa se u Varvariji istočni trakt zidina zbog nesolidnog utemeljenja velikim dijelom urušio sam od sebe u prvoj polovici VI. stoljeća.³⁶ Kasnoantički zid u Zadru građen je od kamenih žljebova koji su pripadali mreži akvadukta koji više nije funkcionirao, a ponovna uporaba arhitektonskih elemenata građevina klasičnog doba susreće se i u Dokleji.³⁷ Proces kastrizacije doseže vrhunac upravo u V. stoljeću kad stanovništvu postaju ponovno atraktivni položaji na lako branjivim uzvisinama, nekadašnje gradine koje je bilo lako utvrditi i braniti u slučaju potrebe. One imaju ulogu pribježišta u koja se stanovništvo moglo skloniti u trenucima neposredne opasnosti, a kad bi ova minula, vraćali bi se ljudi ponovno na svoja ognjišta.

Uz rekonstrukciju starih zidina, podižu na brzinu nove zidine i ona naselja nastala u vrijeme dok je trajao pax Romana,³⁸ ali sada se zidinama ograđuju i vile bogataša (villa rustica), od kojih je najbolji primjer utvrđeni gospodarski arhitektonski kompleks Mogorijelo kod Čapljine.³⁹

U obnovi i izgradnji bedema trebali su sudjelovati svi bez razlike, o čemu opet svjedoči Teodozijev kodeks ("Izgradnji zidina te pripravi prijevoza stvari neka se pridruže svi bez ikakva izuzetka").⁴⁰ Je li izvršna vlast bila u stanju provesti ove naloge ostaje velikim pitanjem.

Kriza III. stoljeća koja je uzdrmala Carstvo pogodila je i Dalmaciju. Dioklecijanove reforme na gospodarskom planu imale su učinak suprotan od željenoga, ali je njegova

³⁵ Đ. B a s l e r, Kršćanska arheologija, Mostar 1990., 21.

³⁶ Suić, Antički grad, 233-234, 248; Basler, n. dj., 21; Suić, Zadar, 314.

³⁷ Suić, Antički grad, 234.

³⁸ Suić, n. dj., 233.

³⁹ Suić, n. dj., 237, 240; Basler, n. dj., 14, 16. Većina vila rustika ipak nije bila utvrđena.

⁴⁰ Cod. Theod., XV, 1, 49.

vladavina ovim krajevima donijela i koristi, ponajprije zahvaljujući velikom gradilištu njegove palače kraj Salone. Na tome su golemom projektu, osim stranaca, našli posla i zarade i mnogi domaći majstori. Građena je najvećim dijelom od bračkog kamena pa su se upravo u to vrijeme razvili kamenolomi kraj Škripa i luka u Splitskoj iz koje se transportirao kamen. U istom su kamenolomu, koji je bio državno vlasništvo do kraja antike, izrađivani kapiteli za stupove Licinijanovih termi u Sirmiju, o čemu svjedoči natpis CIL III 10107.⁴¹

Gospodarski najrazvijeniji dijelovi provincije bili su krajevi obale i neposrednog zaleđa. Tu su bili smješteni bogati gradovi poput Salone, Jadera, Narone, Ekvuma, Epidaura. Njih je kriza najjače pogodila, a Dioklecijanovim ediktom o cijenama uspostavljen je čvrsti centralizam s brojnim birokratskim aparatom, koji je tijekom vremena sve više rastao. Teški su fiskalni tereti podjednako pogađali i gradsko i seosko stanovništvo, ali je gradsko stanovništvo, poglavito imućnije, bilo dodatno opterećeno i porezima na kuću, robove, obrte i obrtničke proizvode, te na trgovačku robu koja je bila opterećena i carinskim taksama. Takse su se plaćale i za prijevoz robe iz grada u grad ili iz jedne provincije u drugu. Ovo je, uz zabranu izvoza pojedinih proizvoda iz jedne regije u drugu, dovelo do opadanja trgovine i proizvodnje te uvjetovalo stvaranje autarkične privrede. Zbog devalvacije imućniji su ljudi zlatni i srebrni novac povlačili iz optjecaja, što je opet pridonosilo porastu cijena i inflaciji. Novac se sve manje rabio, a privreda je sve više dobivala naturalni karakter.⁴²

I država je sama bila prisiljena prijeći na ubiranje podavanja u naturi kako bi podmirila goleme troškove uzdržavanja vojske i činovničkog aparata (*annona militaris*). Poreznu je osnovicu činila površina zemlje u posjedu (*iugum*), klasificirana prema kvaliteti, na koju se plaćala glavarina (*caput*), pa je sustav nazvan *capitatio-iugatio*. Zbog pomanjkanja radne snage država je težila da za svaki *iugum* pronađe *caput*. Stoga je zemljoradničko stanovništvo vezano za zemlju. Uvedeno je i premjeravanje zemlje uz procjenu imutka svakih petnaest godina, a taj je period nazvan *indikcija* (*indictio*). Promijenio se i način skupljanja poreza pa su njegovu visinu na temelju procjene određivali posebni činovnici nazvani *susceptores*, a skupljali su ga, često samovoljno i silom, *egzekutori* (*exactores*). Gradski su magistrati svojom imovinom morali jamčiti da će zahtijevana podavanja državi biti i naplaćena, a morali su se brinuti i za održavanje cesta, javnih zgrada i dr. Municipalne su službe umjesto nekadašnje časti postale teret kojemu su svi nastojali izbjeći. S vremenom su građani morali carevima davati i "dobrovoljne" priloge u gotovini (*aurum oblatium*, *aurum coronarium*), a zatim i zavještaje u oporukama.⁴³

Nisu samo koloni vezani za zemlju. Takva je sudbina snašla i sva ostala zanimanja, poput obrtnika, mornara ili trgovaca. Ovakvo se stanje u osnovi zadržalo do kraja antike. Odredbom cara Valentinijana I. ustanovljena je funkcija branitelja grada (*defensor*

⁴¹ CIL III 10107; Suić, Zadar, 310-311; Novak, Pogled na prilike, 135; Opsežna graditeljska djelatnost Dioklecijanova i Konstantinova prouzročile su, međutim, nestašicu vrsnih klesara i drugih majstora. Kako zaključuje Basler, n. dj., 22, "Njih su jednostavno progutala velika gradilišta na kojima se nije štedjelo na novcu i materijalu"; M. Zanimović, Naselje i teritorij u antici srednje Dalmacije, Izdanja HAD-a, sv. 16, Zagreb 1933., 188.

⁴² Suić, Zadar, 310-312.

⁴³ Suić, n. dj., 311.

civitatis). Njegova je zadaća bila uspostavljanje zakonitosti, sprječavanje samovolje i zaštita građana.⁴⁴

Nužno je ipak naglasiti da unatoč krizi i turbulentnim zbivanjima zahuktale seobe naroda u Dalmaciji nije bilo katastrofičnih posljedica kao u nekim drugim dijelovima Carstva poput primjerice Panonija ili Norika. Temelj gospodarstva Dalmacije bila je maritimna privreda, pomorstvo, brodogradnja, ribolov, proizvodnja soli, maslinarstvo. Tomu je u značajnoj mjeri pridonosio karakter obale čija je razvedenost omogućavala povoljnu plovidbu, pa se ovdje brodovi nisu trebali bojati olujnoga mora. Dalmatinski su gradovi povezivali Istok sa Zapadom, tu su brodovi bili zaštićeni od nevremena i imali osiguranu opskrbu vodom i hranom, mogućnost popravka eventualnih kvarova, usputnog ukrcavanja ili iskrcavanja putnika i robe, te trgovine.⁴⁵ Sve je to bilo vrlo važno u doba kad se sigurnije i brže putovalo morem nego kopnom, kako za lokalni promet tako i za longitudinalnu magistralu.

Za Dalmaciju je veliku važnost imalo i to što je ovdje carska vlast imala svoje zemljoposjede, rudnike i radioničke poduzeća. Od takvih velikih radionica svakako treba spomenuti ginecije, radionice tkanina. Ginecij (gynaecium) u Saloni, što ga je bio utemeljio car Dioklecijan, radio je sve do napuštanja grada, a i u samoj palači također se nalazio jedan ginecij. U cijeloj provinciji bilo ih je nekoliko, ali nam nije poznat njihov kapacitet. Njima su upravljali prokuratori od kojih se na natpisima spominju Procurator gynaecii Joviensis Dalmatiae Aspalato i Procurator gynaecii Bassanensis Pannoniae Secundae translati Salonis.⁴⁶ Trebalo bi ih datirati u sam kraj IV. i početak V. stoljeća. U Saloni je zabilježen i jedan magister concularius, nadzornik radionice u kojoj se iz školjaka vadio grimiz. To je nedvojbeno bila državna radionica, a moguće je i postojanje nekoliko takvih radionica koje je nadzirao isti nadzornik.⁴⁷ Poznato je i da se u Saloni nalazila velika bojaonica sukna, što s velikom vjerojatnošću upućuje i na postojanje predionica vune.⁴⁸ Iz kasnorimskog vremena poznat je u Dalmaciji i jedan comes commerciorum. Njegova je zadaća bila nadzor izrade skupocjenih haljina i dragocjenih predmeta poput zlatnog i srebrnog nakita, te zlatnog i srebrnog posuđa.⁴⁹

Dalmacija je u Rimskome Carstvu bila poznata i po svojim rudnicima, ponajprije onima u kojima se vadilo zlato, a dalmatinsko je zlato bilo na glasu u cijelome Carstvu.⁵⁰ Nalazišta zlata u Dalmaciji iz rimskoga doba poznata su nam u porječjima rijeka Lašve, Fojnice, Željeznice i Vrbasa, ali zbog nedovoljnih istraživanja nema sigurnih saznanja o tome u kolikoj su mjeri u V. stoljeću oni eksploatirani. Gotovo se sigurnim može smatrati da se većina nalazišta prestala iskorištavati, bilo zbog iscrpljenosti, bilo zbog smanjene potražnje.

Dalmacija je bila poznata i po proizvodnji srebra i olova. Iskorištavanje rudnika srebra započelo je u Trajanovo doba, a ubrzo se razvilo u tolikoj mjeri da je Dalmacija

⁴⁴ Suić, n. dj., 312.

⁴⁵ Ž. R a p a n i ć, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1987., 57-58.

⁴⁶ Novak, Pogled na prilike 136 i bilj. 15.

⁴⁷ Novak, n. dj., 136.

⁴⁸ Novak, n. dj., 136 i bilj. 16.

⁴⁹ Novak, n. dj., 136 i bilj. 17.

⁵⁰ Opširnije u Novak, n. dj., 132-134.

smatrana u proizvodnji srebra najbogatijom zemljom nakon Hispanije i Galije. Glavni su rudnici srebra bili u Domaviju kraj Drine. I imena naselja, kao što su *Argentaria* (Srebrenica) i *Plumbum* (Olovo) upućuju na rudno bogatstvo i njegovo iskorištavanje. O važnosti i količini proizvodnje srebra i zlata u Dalmaciji govori i činjenica da je Carstvo imalo i posebne upravitelje (*procurator*), posebnoga za proizvodnju srebra i posebnoga za proizvodnju zlata.⁵¹ Rudnici su se dijelili na privatne (*metalla privata*) i državne (*metalla publica*). Među državne su rudnike pripadali i oni koji su bili privatno vlasništvo cara (*metalla caesariensis, metalla principis*).⁵² Osim po proizvodnji zlata Dalmacija je bila poznata i po proizvodnji željeza, a željeznom su rudom osobito bogati bili krajevi oko Ljubije, Sanskog Mosta, Vareša, Visokog i Fojnice. Cjelokupnom rudarskom proizvodnjom upravljao je jedan čovjek s naslovom *comes metallorum per Illyricum*, zadužen za pojedinu rudaču. Dok je sjedište komesa ili prokuratora za željezo bilo u Sisciji, prokurator za zlato imao je svoje sjedište u Saloni, a onaj za srebro u Domaviju.⁵³ Državni su rudnici davani u zakup publikanima, bogatim zakupnicima koji su znali u zakup uzeti i rudnike određene rude u više pokrajina.

U državnim su rudnicima kao rudari radili isključivo robovi i osuđenici osuđeni na najtežu kaznu (*ad metalla*) koja se nazivala *poena proxima morti*. Iako ponešto ublažena u doba Antonina Pija, ova se kazna zadržala na snazi sve do Justinijanova vremena. Kako u doba kasnoga carstva nije bilo dovoljno radne snage, uprava je rudnika sve više uzimala za rad slobodne ljude, koji su dobivali plaću ili dijelom sudjelovali u dobiti. Oni su međutim s vremenom vezani za rad u rudnicima i nisu više mogli mijenjati zanimanje, pa su i njihovi sinovi i unuci morali biti rudari. Nisu smjeli niti mijenjati mjesto boravka.⁵⁴ Općeniti zaključak o rudarstvu i rudarskoj proizvodnji u Dalmaciji u V. stoljeću, u nedostatku značajnijih istraživanja i saznanja o toj problematici, može se svesti na konstataciju da je proizvodnja znatno opala. Glavni razlozi tomu leže u slabljenju središnje vlasti, krizi gospodarstva, pomanjkanju radne snage, smanjenoj potražnji i potrebama, te migracijama stanovništva poradi stalne nesigurnosti uzrokovane barbarskim provalama.

Proizvodnja zlata, unatoč smanjenju, nije prestala jer je za tim plemenitim metalom i dalje postojala potražnja. Najveći dio zlata odlazio je u Rim u carsku i državnu blagajnu, a manji dio, uglavnom ono dobiveno iz privatnih rudnika obrađivali su domaći zlatari. Najveći centar za obradu zlata i izradu zlatnog nakita bila je Salona, najveći grad provincije. Tu je, među bogatim građanstvom, bila i znatna potražnja za zlatnim nakitom, a u Saloni je bilo toliko zlatara da su imali svoj posebni kolegij nazvan *collegium fabrum Veneris*.⁵⁵

Obrti su, unatoč kriznim vremenima, opstali u primorskim gradovima Dalmacije gotovo do samog kraja antike. U svakome mjestu gdje ih je bilo više, obrtnici su se organizirali u kolegije, a najviše ih je poznato iz Salone. *Collegium centonariorum* okupljao je radnike debelih pokrivača za krevete koji su se radili od starih krpa

⁵¹ Novak, n. dj., 134.

⁵² Novak, n. dj., 130.

⁵³ Novak, n. dj., 135.

⁵⁴ Novak, n. dj., 135; Suić, Zadar, 311-312; Isti, Antički grad, 230.

⁵⁵ Novak, n. dj., 134.

(centones) za siromašan svijet.⁵⁶ Tesari i trgovci drvom bili su okupljeni u Collegium dendrophorum, a u velikim su gradovima, zajedno s fabrima i centonarijima vršili vatrogasnu službu.⁵⁷ Collegium fabrum tignuariorum okupljao je građevne radnike ili pak tesare,⁵⁸ a Collegium saccariorum vrećare, tj. transportne radnike.⁵⁹ Bez tesara, transportnih i građevnih radnika bilo bi nemoguće zamisliti život u velikim lučkim gradovima poput Salone, a posvjedočeni su i u drugim dalmatinskim gradovima.⁶⁰ Iako nisu imali nekih posebnih prava, kolegiji su bili čvrste udruge obrtnika i drugih zanimanja, imali su vlastite posebne prostorije, nazvane scholae, gdje su se okupljali i vijećali, a osobita je dužnost kolegija bila briga oko sprovida i pogreba svojih članova.⁶¹

Jednako kao i spomenuta zanimanja ne bi smjelo biti dvojbe da su i u V. stoljeću u primorskim gradovima opstali u prijašnjim stoljećima zajamčeni retori, liječnici, pisari, postolari, užari, učitelji i slična zanimanja bez kojih je život u gradu nezamisliv. Treba svakako spomenuti i mornare i krčmare, javne kuće i prostituciju, te ostale prateće sadržaje u lučkim gradovima. Iako o njima izvori šute, na brodovima domaćih brodovlasnika treba u većem broju očekivati dalmatinske mornare. Kakve su pak prilike vladale kod stanovništva izvan gradova u V. stoljeću zbog pomanjkanja izvora ne može se gotovo ništa kazati. Na tlu rimske Dalmacije vrijedili su zakoni o kolonima kao i u ostalim dijelovima Carstva. Iako prvotno slobodni ljudi vezani samo ugovorom na određeni rok, s vremenom su se zbog malih prihoda morali zadužiti kod vlasnika zemlje, a od IV. stoljeća nadalje bili su zakonima sve čvršće vezani za zemlju. Zemlja se prodavala zajedno s kolonima, a kolonatski je odnos postupno postao gotovo identičan ropskomu. Za zemlju su vezani i slobodni seljaci, kao svatko tko ju je obrađivao vlastitim rukama i taj je proces u prvoj polovici V. stoljeća priveden kraju.

Govoreći o prvoj polovici V. stoljeća u Dalmaciji nužno se ukratko osvrnuti i na širenje kršćanstva, vjere koja je od Teodozijeve vladavine jedina dopuštena religija u Carstvu. Iako poganstvo još nije bilo pobijeđeno, nova se vjera u V. stoljeću u znatnoj mjeri proširila, kako u priobalju, tako i u unutrašnjosti. Potvrdu tomu nalazimo u činjenici da je 340. godine u Sridonu, mjestu na samoj granici Dalmacije negdje u današnjoj Bosni rođen sv. Jeronim, i to od kršćanskih roditelja.⁶² U V. je stoljeću Salona crkvena metropolija s biskupijama u Jadru, Arbi, Delminiju, Skardoni, Naroni, Epidauru, Ludrumu, Makru, Sersentermu, Baloe i Bistue Nove, a podižu se crkve, bazilike, biskupski stanovi i baptisteriji.⁶³ Najveći je broj u to vrijeme izgrađenih crkava i bazilika

⁵⁶ Novak, n. dj., 137 i bilj. 19.

⁵⁷ Novak, n. dj., 138 i bilj. 22.

⁵⁸ Novak, n. dj., 138 i bilj. 24.

⁵⁹ Novak, n. dj., 138 i bilj. 26.

⁶⁰ Novak, n. dj., 137-138.

⁶¹ Novak, n. dj., 139-140.

⁶² Šišić, n. dj., 158-159; Novak, *Prošlost Dalmacije*, 66-67, 85; Općenito o ranom kršćanstvu na obali u Suić, *Antički grad*, 242-251; O ranom kršćanstvu u Zadru Suić, *Zadar*, 326-340; Problematika ranog kršćanstva u provinciji Dalmaciji izrazito je kompleksna, a literatura vrlo opsežna, te na ovome mjestu ne možemo u nju ulaziti. Osim citiranih djela i ondje navedene literature valja konzultirati i djela iz ove problematike u knjizi *Antička Salona*, ur. N. C a m b i, Split 1990. i ondje nav. lit. Usp. i mišljenje M. Suića, *Hijeronim Sridonjanin*, 213-278.

⁶³ Novak, *Prošlost Dalmacije*, 85.

vrlo teško precizno datirati.⁶⁴ Stoga se njihovo vrijeme postanka određuje okvirno od kraja IV. do VI. stoljeća. Na osnovi arheološkog materijala ipak se daju utvrditi pravci prodiranja kršćanstva u unutrašnjost Dalmacije. Na obali su središta iz kojih se širilo kršćanstvo bile Salona i Naron, dok se sa sjevera osjećao utjecaj kršćanskih središta Siscije i Sirmija. Jedan od presudnih elemenata datacije crkava u unutrašnjosti Dalmacije jesu presvođene grobnice čija izgradnja prestaje dolaskom Istočnih Gota. Bazilike s presvođenim grobnicama predstavljale bi, prema tome, najstariju kršćansku arhitekturu u unutrašnjosti Dalmacije.⁶⁵ U priobalnom dijelu, kako je poznato, kršćanski kult započinje pregradnjama i adaptacijama prostora prvotno drukčije namjene.

Zaključna razmatranja

Nedostatak pisanih izvora iz kasnoantičkog doba rimske provincije Dalmacije, kao i nedostatak arheološka istraživanja ovoga povijesnog razdoblja, ne omogućuju, dakle, stvaranje jasnije slike prilika u Dalmaciji u prvoj polovici V. stoljeća. Na osnovi poznatih općih kretanja na cjelokupnom europskom području Rimskoga Carstva, te na temelju dosadašnjih rezultata istraživanja moguće je ipak donijeti neke zaključke, ili pak neka ranija mišljenja potvrditi.

Nedvojbeno je, primjerice, da je Dalmacija u prvoj polovici V. st. pošteđena velikih barbarskih provala, što je za nju bilo veoma važno. Nije bilo velikih razaranja gradova i pustošenja kao u nekim drugim dijelovima Carstva.

Iako je Teodozijevom podjelom Carstva Dalmacija ušla u sklop Zapadnog Rimskog Carstva, 437. godine poklonjena je ova provincija Istoku. Marcelinova pobuna protiv cara Zapadnog Carstva Valentinijana III. pokazuje da je 454. godine Dalmacija opet sastavni dio Zapada. Nije poznato kojim je činom i kada Dalmacija vraćena Zapadu.

Rubni dijelovi provincije, poglavito na istoku, bili su izloženi pojedinačnim manjim prodorima barbara, što je dovelo do toga da se granice provincije postupno povlače k jadranskoj obali. Barbarska je opasnost navela gradsko stanovništvo na ubrzano obnavljanje gradskih fortifikacija, ondje gdje ih je bilo, ili na njihovu ubranu izgradnju, gdje nisu postojale. Također se ubrzano obnavljaju i nekadašnje gradine, a glavni materijal koji se pritom rabio bio je kamen iz napuštenih i poluporušenih javnih građevina klasičnoga doba. Na tome su poslu trebali biti angažirani svi stanovnici "bez ikakva izuzetka".

Unatoč gospodarskoj krizi, te opadanju proizvodnje i trgovine, gospodarstvo Dalmacije nije potpuno zamrlo jer je njegov temelj bila maritimna privreda. Zahvaljujući razvedenoj obali i povoljnim lukama važnost Dalmacije kao mosta između Istoka i Zapada u doba kad se brže i sigurnije putovalo morem nego kopnom još je više porasla. Na tlu Dalmacije bili su smješteni i carski posjedi, radionička poduzeća i rudnici. Na velikim su zemljoposjedima radili koloni vezani za zemlju, a za svoja su zanimanja bili

⁶⁴ V. Paškvalin, Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970., 667-687; C. Fisković, Tri ranokršćanske lucerne s Majsana, n. dj., 689-698; Suić, Zadar, 326-340.

⁶⁵ Paškvalin, n. dj., 686-687.

vezani i radnici u velikim radionicama ginecijima. Ove su radionice proizvodile do kraja antike.

Jedino je rudarska proizvodnja u rudnicima željeza i olova potpuno prekinuta, poglavito zbog činjenice što su rudnici bili smješteni dublje u unutrašnjosti, izloženijoj barbarskim provalama, te zbog smanjene potražnje i otežane eksploatacije. Proizvodnja zlata i srebra, po kojoj je Dalmacija bila poznata u Carstvu, također je znatno opala, ali nije bila obustavljena do propasti carske vlasti na Zapadu jer je za plemenitim metalima i dalje postojala potražnja. Opadanju rudarske proizvodnje glavni su razlozi bili slabljenje središnje vlasti, kriza gospodarstva, pomanjkanje radne snage, te migracije stanovništva uzrokovane stalnom nesigurnošću.

Migracije stanovništva imale su za Dalmaciju mnogo teže posljedice negoli izravna barbarska opasnost. Stanovništvo rubnih dijelova provincije, izravno ugroženo, najvećim je dijelom napustilo svoja ognjišta. Mase izbjeglica iz Mezije, Panonija i Norika, donoseći glasine o barbarskoj okrutnosti, vrlo često neprovjerene i pretjerane, bile su povodom da i značajan dio domaćeg stanovništva i u priobalnim krajevima napusti domove i krene put sigurnijih krajeva. Pridošlice nevezani tradicijom i nenavikli na podneblje nisu se lako ni brzo uklapali u tamošnji način života, ali o ovom procesu nemamo konkretnijih podataka.

Prva polovica V. stoljeća u Dalmaciji je i vrijeme ubrzanijeg širenja kršćanstva koje se iz priobalja, gdje se grade i prve bazilike, počinje širiti i u unutrašnjosti. Na osnovi arheološkog materijala moguće je utvrditi da su pravci prodiranja kršćanstva u unutrašnjost iz priobalja polazili iz Salone i Narone, dok su sa sjevera snažan utjecaj širila kršćanska središta Siscija i Sirmij. Najstariju kršćansku arhitekturu u unutrašnjosti Dalmacije predstavljaju bazilike s presvođenim grobnicama.

Intenzivnija arheološka istraživanja u sadašnjem trenutku ukazuju se kao imperativ daljnjeg proučavanja kasnoantičkog razdoblja u Dalmaciji. U nedostatku pisanih izvora samo arheološki materijal može baciti novo svjetlo na ovo, do sada među našim istraživačima zanemareno, povijesno razdoblje.

Zusammenfassung

ANBLICK AN DIE GESCHICHTE RÖMISCHE DALMATIEN IN DER ERSTE HÄLFTE DES V. JAHRHUNDERTS

Vladimir Posavec

Obwohl die fundamentalen Geschichtsabläufe aus dem V. Jahrhundert relativ gut bekannt sind, wie die allgemeinen Umständen in Dalmatien in der ersten Hälfte des V. Jahrhunderts waren, kann man jetzt nicht genau feststellen wegen Mangel der historischen Quellen.

Diese Provinz wurde von größeren barbarischen Einbrüchen verschont. Wenn auch die Provinz nach der Theodosiens Teilung des Kaisertums in die Rahmen des Westlichen Kaisertums

eingeführt worden war, wurde sie in Jahre 437. als Hochzeitsgeschenk dem Ostlichen Kaisertums geschenkt.

Die große gesellschaftliche Krise im IV. Jahrhundert traf am schlimmsten die entwickelsten Teilen der Provinz, und das war die Küste mit dem unmittelbaren Hinterland. Da der Wirtschaftsgrund Dalmatiens maritime Wirtschaft war, hatte die Krise doch nicht so katastrophalen Folgen, wie in den anderen Teilen des Kaisertums. Viel mehr erlidierte der innere Teil des Landes, in dem fast die ganze Bergherstellung eingestellt war, obwohl Dalmatien nach Erzeugung von Gold, Silber, Blei und Eisen bekannt war. Die Gründe dafür waren das Schwächen der zentralen Herrschaft, nicht große Förderung, und Arbeitsmangel, der wegen Migration der Einwohnern und Ständigen Unsicherheit des Barbarischen Gefahr verursacht war. Trotz Kriezenzeit existierten die Handwerke in der Küstenstädten bis das Ende der Antike.

Die erste Hälfte des V. Jahrhunderts ist in Dalmatien die Zeit der schnellen Ausbreitung des Christentums und Aufbau der ersten größeren Basiliken, und grundlegende Antworten über die Fragen der Geschichte dieser Zeit können nur weitere archeologische Forschungen anbieten.

J U B I L A R N I
H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

posvećen je

prof. dr. Jaroslavu ŠIDAKU,

*njegovu osnivaču i glavnom uredniku
(1948 – 1985)*

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS
Ivan KAMPUŠ
Ivica PRLENDER
Tomislav RAUKAR
Petar STRČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ul. Ivana Lučića 3

Cijena ovog broja iznosi 200 kuna

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Mišljenjem Ministarstva kulture Republike Hrvatske br. 532-03-1/7-94-01 i 5320317-96-01
od 18. XI. 1994. i 1. III. 1996. časopis je oslobođen plaćanja poreza na promet.

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Garićgradska 6 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, prosinac 1997.